

ЕМПАТІЯ У СТРУКТУРІ ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ТА ЇЇ РОЗВИТОК

Педагогічна праця належить до соціономічного типу професій, тому її стрижнем можна вважати педагогічне спілкування як професійно-етичний феномен, що вимагає від учителя, викладача спеціальної підготовки не лише щоб оволодіти технологією взаємодії, а й для набуття морального досвіду, педагогічної мудрості в організації стосунків з учнями, студентами, батьками, колегами. Педагогічне спілкування здійснюється в педагогічних системах (школі, училищі, технікумі, коледжі, вищому навчальному закладі), де організовано взаємодіють педагоги й учні, студенти.

Будь-який спеціаліст, представник професій типу «людина-людина», приступаючи до самостійного виконання безпосередніх обов'язків, вже з перших кроків відчуває, що для успішної діяльності людини лише теоретичних професійних знань замало. Необхідно дещо більше, вагомніше, зокрема, вміння спілкуватися, висловлювати власні думки яскраво, цікаво, логічно, вміння переконувати, слухати співрозмовника, відчувати його внутрішній емоційний стан, розуміти мотиви поведінки, встановлювати щирі, доброзичливі стосунки в міжособистісних контактах. Такі вміння дуже важливі у сфері освіти, де спілкування є основним засобом впливу педагога і учня один на одного.

Серед усіх комунікативних якостей учителя, однією з найважливіших є така соціально бажана якість, що відображає готовність людини до відбиття, розуміння емоційних станів, думок довколишніх, як емпатія. Тому актуальною проблемою сучасної психолого-педагогічної науки є встановлення особливостей розвитку емпатії майбутніх учителів та пошук засобів для її розвитку.

Метою дослідження було проаналізувати роль емпатії у структурі професійного педагогічного спілкування та розробити комплекс засобів для її розвитку.

Емпатія є соціально позитивною якістю особистості, що підтримується суспільними нормами життя. Люди, які мають високий рівень емпатії оцінюються як щедріші, оптимістичніші, сердечніші, емоційніші і проявляють жвавий інтерес до інших.

Емпатію як психологічне явище досліджували О.О. Бодальов, В.В. Бойко, В.О. Лабунська, Т. Ліппс, М.М. Обозов, Т.І. Пашукова, К. Роджерс та інші. В сучасній Україні досить актуальним є розгляд її психолого-педагогічного аспекту у працях О.В. Алпатової, Т.В. Василюшиної, О.Д. Кайріс, С.Д. Максименка, Л.Б. Маліцької, О.П. Саннікової, М.В. Удовенка, О.Я. Чебикіна, Н.В. Чепелевої та інших.

Явище емпатії неоднозначно трактується різними вченими. Вони зосереджують увагу на його афективних, афективно-когнітивних, когнітивних, інтегративних аспектах [5]. У вітчизняній психології емпатію розглядають як особливу здатність суб'єкта до відображення емоційних переживань і внутрішнього світу іншої людини, що дозволяє партнерам досягати взаємозгодження позицій, взаємопорозуміння, обирати у відповідності з цим спільні засоби само- і взаєморегуляції у процесі міжособистісної взаємодії [2].

Емпатія впливає на комунікативну здатність людини: її високий рівень взаємопов'язаний з рівнем розвитку індивідуально-особистісних якостей та визначає спрямованість особистості у спілкуванні, сприяє розвитку емоційної сфери людини. Тому, підвищуючи рівень емпатії, можна впливати на формування комунікативної здатності педагога, що сприяє адекватному взаєморозумінню учасників педагогічного процесу. Виділяють навіть такий термін як «професійна емпатія», який характеризує комплексне поняття, формування якого здійснюється під дією різних факторів і обумовлено як генетично, так і соціально [6].

Емпатійне спілкування вчителя з учнями характеризується рівністю психологічних позицій учасників; емоційною і особистісною відкритістю партнерів по спілкуванню; психологічним налаштуванням на актуальні стани один одного; двобічною активністю сторін, при якій кожен не тільки відчуває вплив, але і сам настільки ж впливає на іншого; готовністю приєднатися до думки іншої сторони; довірливістю; прагненням до співчуття, співпереживання, співучасті; щирістю виразу почуттів і станів; активною взаємною гуманістичною установкою партнерів; безоціночністю [4, 10].

А.С. Крикунов, І.С. Мангутов, Л.І. Уманський емпатію вважають одним з показників психологічної вибірковості, що є специфічною властивістю особистості здібного організатора (вчителя). Низький рівень емпатії заважає повноцінному здійсненню виховання, бо вона допомагає організувати процес взаємодії з дитиною і створити необхідне емоційне тло спілкування.

Аналізуючи адекватне взаєморозуміння педагогів і учнів, В.А. Кан-Калік розмежовує емоційну ідентифікацію як вміння педагога проникати в стан вихованця через емоційне співпереживання та емпатію як здатність емоційно, а не лише раціонально сприймати іншу людину, проникати в її внутрішній світ, приймати з усіма думками і почуттями [3].

В сучасному освітньому процесі стосовно його учасників поряд з термінами «емпатія», «емпатійність» вживається поняття «емпатійна культура». Її розглядають як здатність педагога до творчої діяльності, яка полягає в ціннісному відображенні внутрішнього світу іншої людини [4].

О.О. Бодальов установив, що емпатійна культура як соціальне явище за своєю природою на індивідуальному рівні виявляється в єдності трьох процесів: обміну інформацією, пізнання людьми один одного, формування і розвитку міжособистісних відносин, тобто її функціонування в освітньому процесі зумовлене особливостями взаємодії суб'єкта і об'єкта навчально-пізнавальної діяльності [1].

Розглядаючи особливості прояву емпатії, О.П. Саннікова застосовує поняття емпатичної спрямованості – прояв емпатичних переваг, «вибір» суб'єктом тих об'єктів, тих сфер життєдіяльності, по відношенню до яких у першу чергу виникають емпатичні переживання суб'єкта, і де найяскравіше виявляється індивідуальна своєрідність емпатії [7]. Показниками емпатичної спрямованості є емпатія до соціального довкілля (до близьких, колег, незнайомих), аутоемпатія (до себе), до героїв художніх творів, до об'єктів природи (рослин, тварин), до подій, які відбуваються у різних часових інтервалах (до минулих, майбутніх).

Значення емпатії як специфічної властивості педагога актуалізується на сучасному етапі, коли підвищуються вимоги до якості освіти, особливо зважаючи на проблеми системи педагогічної освіти в Україні. До таких належить: відсутність системи довготривалої професійної орієнтації і профвідбору абітурієнтів до педагогічних навчальних закладів; недостатнє формування загальної і професійної культури вчителя, його готовності до педагогічної творчості; розрив між теоретичною і практичною підготовкою студентів (адже вчительська професія вимагає саме практичної підготовки кожного вчителя до педагогічної дії).

Потребує вдосконалення та оновлення зміст педагогічної освіти на основі його стандартизації та оптимального співвідношення професійно-педагогічної, фундаментальної та соціально-гуманітарної підготовки вчителя. Це особливо необхідно у період інтеграції нашої системи освіти до Європейської у контексті приєднання до Болонської декларації, що вимагає модернізації вітчизняної освітньої діяльності. Адже змістові сучасної української педагогічної освіти властива конгломератність, що виявляється у відсутності фундаментальних структуроформуючих для педагогічної професії дисциплін, куди належить і когнітивна психологія, з іншого боку, – наявні загальні навчальні дисципліни, які мало впливають на продуктивність підготовки фахівців. Спостерігається недостатній рівень психолого-педагогічної підготовки майбутніх педагогів,

адже кількість годин, особливо аудиторних, виділених на ці дисципліни, є недостатньою, а у студентів мало сформовані навички самостійної роботи. У педагогічних навчальних закладах використовуються переважно репродуктивні підходи до організації навчального процесу, повільно запроваджуються нові форми і методи навчання студентів [8].

Такі проблеми при підготовці вчителя впливають на процес його майбутньої взаємодії з учнями, перешкоджають відкритості й діалогізації педагогічного спілкування, яке базується на суб'єкт-суб'єктному принципі взаємодії, тобто в особистісній орієнтації партнерів, на рівності їхніх психологічних позицій, взаємопроникненні у світ почуттів і переживань один одного, готовності прийняти партнера, взаємодіяти з ним. Такі вміння є складовими емпатії. Тому в сучасних умовах постає необхідність у високому рівні розвитку емпатії вчителів, майбутніх учителів.

Дослідження емпатії свідчать, що більшість вчителів мають нормальний рівень її сформованості (65 %). 7,5% вчителів мають труднощі у встановленні контактів з учнями. 27,5% учителів швидко встановлюють контакт і знаходять спільну мову [2].

У міжособистісних стосунках педагогів з нормальним рівнем емпатії думка про іншу людину формується на основі її конкретних вчинків. Такі вчителі мало довіряють особистим враженням. Емоційні вияви у них є, але перебувають під емоційним самоконтролем. Часто ці педагоги мають труднощі у прогнозуванні розвитку стосунків між людьми. Вчинки учнів інколи є несподіваними для них. Вивчаючи рівень сформованості емпатії в майбутніх учителів, Л.Б. Маліцька виявила, що в 45 % студентів цей рівень є дуже низьким, у 40 % – низьким, у 15 % – середнім [6].

Проведене нами дослідження рівня сформованості емпатії у студентів четвертого курсу педагогічного університету виявило, що найбільша частка досліджуваних (82 %) мають нормальний рівень емпатійності, вони не належить до особливо чутливих людей, хоча і не є "товстошкірими". Частка досліджуваних з низьким і високим рівнем емпатійності незначна – 5 % і 12 % відповідно. У дослідженні було доведено, що саме емпатія є важливим чинником атракції (специфічного емоційного ставлення, що визначає привабливість однієї людини для іншої) у стосунках майбутнього вчителя та учня [4]. Це, у свою чергу, сприяє оптимізації професійного педагогічного спілкування.

Для поглиблення та розширення знань, умінь і навичок студентів у сфері педагогічного спілкування, емпатії та атракції розроблено спецкурс «Емоційні аспекти педагогічного спілкування». При складанні програми враховувався досвід дослідників з питань спілкування, педагогічного спілкування, атракції, емпатії. Необхідно було створити технологію,

нескладну в методичному і організаційному відношеннях, яка б була корисною для студентів напередодні активної практики і була б спрямованою на вдосконалення їхніх знань, умінь і навичок.

Оскільки традиційні методи навчання у вищому навчальному закладі більше зорієнтовані на вербальні форми передачі досвіду, вони формують у майбутніх педагогів переважно формальні знання, що не завжди можуть перейти в поведінковий компонент. Метою пропонованого спецкурсу було збагачення знань майбутніх педагогів з питань педагогічного спілкування, атракції та емпатії, формування вмінь оптимально використовувати отримані знання у взаємодії з довколишніми. До таких умінь належать: уміння ефективно і оптимально спілкуватися, вибирати і використовувати оптимальні способи прояву та формування атракції у педагогічних ситуаціях, уміння розуміти емоційний стан інших людей.

Тематичний зміст курсу розрахований на 30 аудиторних годин і складається з трьох тем: «Педагогічне спілкування», «Атракція в педагогічному спілкуванні», «Емпатія в педагогічному спілкуванні». Кожна тема містить 2 лекційні години, 2 семінарські години і 6 годин практичних занять. В кінці спецкурсу проводиться залік у формі колоквіуму.

Намагаючись не відхилитися від прийнятих у вищому навчальному закладі форм організації навчання (лекційні, семінарські чи практичні заняття), які складаються з двох академічних годин, з метою формування в майбутніх педагогів практичних навичок, кожену тему запропоновано розглядати в порядку, наведеному далі: 1) практичне заняття: вправи, спрямовані на зняття емоційної напруги, створення працездатності в групі; психологічна діагностика, вимірювання, самоаналіз умінь і якостей; зворотній зв'язок; 2) лекція: вправи, спрямовані на зняття емоційної напруги, створення працездатності в групі; текст лекції з відповідної теми; зворотній зв'язок; 3) семінарське заняття: вправи, спрямовані на зняття емоційної напруги, створення працездатності в групі; обговорення питань; розгляд рефератів; зворотній зв'язок; 4) практичне заняття: вправи, спрямовані на зняття емоційної напруги, створення працездатності в групі; рольові ігри, розігрування педагогічних ситуацій; зворотній зв'язок; 5) практичне заняття: вправи, спрямовані на зняття емоційної напруги, створення працездатності в групі; психолого-педагогічний аналіз ситуацій; малюнок; зворотній зв'язок; підсумкове обговорення всієї теми.

Всі заняття розпочинаються з виконання вправ, спрямованих на зняття емоційної напруги в групі. На першому практичному занятті з кожної теми, яке триває 2 академічні години, здійснюється психологічна діагностика, вимірювання, самоаналіз,

порівняння вмінь і якостей педагогічного спілкування, атракції і емпатії. Для цього застосовуються різноманітні опитувальники, методики проєктивного типу, бесіда.

Метою лекції є збагачення знань студентів з відповідних питань. На семінарському занятті відбувається обговорення теоретичних питань, розгляд підготовлених рефератів.

Під час наступного практичного заняття студенти беруть на себе ролі учасників педагогічного процесу і розігрують педагогічні ситуації. Далі відбувається колективне обговорення розіграної ситуації. Це здійснюється для розвитку вміння ставити себе на місце інших, вибору оптимального способу поведінки в конкретній ситуації [9].

Метою останнього практичного заняття теми є закріплення знань і вмінь студентів з питань педагогічного спілкування, атракції і емпатії у педагогічному спілкуванні. Для цього вони розв'язують психолого-педагогічні задачі, запозичені з повсякденного шкільного життя. Вивчення кожної теми закінчується (на кожному п'ятому занятті) самозвітом (письмовим зворотнім зв'язком). Студенти у вільній формі мають зазначити, що вони дізналися нового під час вивчення теми, що навчилися робити, що відчували під час занять (зосереджується увага на пізнавальному, поведінковому і емоційному аспектах), що б зробили інакше.

Для вияву ефективності формуального впливу проведено порівняння комунікативних якостей студентів експериментальної (що зазнали формуального впливу) і контрольної (що не зазнали формуального впливу) груп. Ці групи були приблизно однаковими за вихідними характеристиками: студенти четвертого курсу фізико-математичного факультету Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, які складаються з 27 студентів – 21 дівчина і 6 хлопців віком 20-21 рік відповідно. В кожній групі після прослуховування експериментальною групою спецкурсу апробували комплекс методик, чутливих до окремих аспектів комунікативної сфери. До цього комплексу були включені: опитувальник І.М. Юсупова для дослідження емпатії (показник рівня розвитку емпатії); тест для визначення рівня сформованості рефлексивних умінь (показники емпатичної тенденції, тенденції до приєднання і сенситивності); визначення типових способів реагування на конфліктну ситуацію (методика К.Н. Томаса); методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Даркі; методика КОС-2 Б.О. Федоришина і В.В. Синавського для вияву комунікативних і організаторських схильностей (показники рівня комунікативних і організаторських схильностей).

Достовірність відмінності вибіркового середнього арифметичних розподілів цих величин в

експериментальній і контрольній групах встановлювалась за допомогою t-критерія Стьюдента. Аналіз виявив, що у студентів експериментальної групи вищими є: рівень розвитку емпатії, встановлений за допомогою методики І.М. Юсупова ($t=12,48$); рівень розвитку емпатичної тенденції, встановленої за допомогою тесту для визначення рівня сформованості рефлексивних умінь ($t=18,81$); рівень розвитку тенденції до приєднання, здатності до вияву тепла, дружелюбності, підтримки, встановленої за

допомогою тесту для визначення рівня сформованості рефлексивних умінь ($t=10,73$). t-критерії саме цих показників є найвищими серед інших ($t_{кр}=2,01$ при рівні значимості $\alpha=0,05$). Це свідчить про те, що рівень розвитку емпатії, емпатичної тенденції, тенденції до приєднання у студентів експериментальної групи значно зріс порівняно зі студентами контрольної групи. Результати порівняльної статистичної обробки представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Результати формувального впливу з розвитку емпатії та атракції у студентів експериментальної та контрольної груп (матеріали статистичної обробки)

Методика	Показник	t-критерій	Середні значення	
			експериментальна група	контрольна група
Опитувальник І.М. Юсупова	Емпатія	12,48	53,1	45,4
Тест для визначення рівня сформованості рефлексивних умінь	емпатична тенденція	18,81	50,6	35,7
	тенденція до приєднання	10,73	44,1	34,5

Аналіз самозвітів студентів після проведення формувального впливу дозволив дійти висновку щодо високої суб'єктивної новизни набутих навичок, переваги індивідуального підходу, можливість відпрацювати в групах найкращі поведінкові сценарії, усвідомлення способів саморозкриття і саморозвитку.

Проведений кількісний статистичний аналіз та якісна обробка результатів засвідчили про ефективність здійсненого формувального впливу: кількісне зростання таких показників, як емпатія, емпатична тенденція в експериментальній групі свідчить про розвиток емпатії, а значне зростання показнику тенденції до приєднання – про розвиток атракції. Спираючись на встановлений раніше зв'язок між емпатією та атракцією, можна стверджувати, що розвиток емпатії майбутніх педагогів сприяє розвиткові їхньої атракції. Це зумовлює оптимізацію професійного педагогічного спілкування майбутнього вчителя та учнів.

Результати проведеного експериментального дослідження підтверджують ефективність упровадження у процес професійної підготовки майбутніх педагогів окремого спецкурсу з метою корегуючого впливу на емоційні складові спілкування і можливості досягнення позитивних результатів. Отже, доведено, що спецкурс «Емоційні аспекти педагогічного спілкування» є ефективним засобом формувального впливу на розвиток емпатії у структурі професійного спілкування майбутніх педагогів.

Апробація спецкурсу «Емоційні аспекти педагогічного спілкування» дозволила виявити методичні особливості проведення занять, які необхідно враховувати в подальшому викладачам вищих навчальних закладів для підвищення

ефективності професійно-педагогічної підготовки. Зокрема, спецкурс доцільно проводити зі стабільною групою в окремій аудиторії, розміщуючи студентів півколом («психологічне дзеркало»), у місці розриву кола повинна розіграватися ситуація. Слід обов'язково здійснювати рефлексію досвіду, отриманого на попередньому занятті. На лекційних заняттях, викладаючи матеріал, доцільно вдаватися до дискусії. Семінарські заняття слід проводити у формі вільного, але керованого висловлювання студентів на задану тему. Ролі педагогічної гри розподіляти за бажанням студентів, не нав'язуючи роль. Зміст ролі повинен бути написаним на окремому аркуші і в такому вигляді запропонований студентові. Рольову гру обов'язково закінчувати дискусією. Звертати увагу більше на емоційний стан героїв ситуації. Порівнювати висловлювання стосовно цього самих героїв і висловлювання спостерігачів. Під час розігрування та аналізу педагогічних ситуацій треба сприяти вільному висловлюванню студентів; слід змінювати ситуацію, якщо вона не викликає інтересу; наприкінці заняття необхідно відзначати найуспішніші висловлювання, їх авторів тощо. Якщо немає можливості включати окремі спецкурси у навчальний процес, необхідно впроваджувати окремі прийоми з розвитку комунікативних якостей в існуючі курси.

Отже, результати проведеного дослідження дозволяють підтвердити, що емпатія як особлива здатність суб'єкта до відображення емоційних переживань і внутрішнього світу іншої людини є важливим компонентом у структурі професійного педагогічного спілкування майбутнього вчителя. Її розвиток потребує застосування спеціальних засобів впливу, одним з яких є запропонований спецкурс «Емоційні аспекти педагогічного спілкування».

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодалев А.А. Личность и общение: Избранные психол. труды. – М., 1995. – 326 с.
2. Василюшина Т.В. Емпатійні здібності вчителів: психологічний аспект // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 4. – С. 37-38. – № 5. – С. 16-21.
3. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении: Книга для учителя. – М., 1987. – 190 с.
4. Коваленко О.Г. Емоційні аспекти педагогічного спілкування. Програма спецкурсу для підготовки студентів педагогічних спеціальностей // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 10. – С. 25-36. – № 11. – С. 38-41.
5. Лабунская В.А., Менджеріцкая Ю.А., Бреус Е.Д. Психология затрудненного общения: Теория. Методы. Диагностика. Коррекция: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 288 с.
6. Малицька Л.Б. Формування професійної емпатії у майбутніх учителів: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. – Кіровоград, 1996. – 17 с.
7. Санникова О.П. Феноменология личности: Избранные психологические труды. — Одесса: СМІЛ, 2003. — 256 с.
8. Система педагогічної освіти та педагогічні інновації. Аналітичне дослідження /В. Олійник та інші; за ред. П. Згаги. – Полтава-Київ: ПОІППО, 2003. – 102 с.
9. Устименко Т.А. Экспресс-диагностика школы как целостной образовательной системы (принципы, методы, результаты). – Полтава, 1993. – 28 с.
10. Устименко Т.А., Коваленко Е.Г. Развитие эмпатии и аттракции будущего педагога как условий профессионального общения // Практическая психология в педагогических вузах: состояние, проблемы, перспективы: Материалы Всероссийской научно-практич. конференции, Москва, 27-28 мая 2004 г. – М.: МПГУ. – 2004. – С. 149-151.

Подано до редакції 19.03.08

РЕЗЮМЕ

У статті характеризується емпатія як важливий компонент структури професійного педагогічного спілкування майбутнього вчителя. Аналізується специфіка використання спецкурсу «Емоційні особливості педагогічного спілкування» для її розвитку.

Ключові слова: емоційні аспекти педагогічного спілкування, професійне педагогічне спілкування, емпатія.

РЕЗЮМЕ

В статье характеризуется эмпатия как важный компонент в структуре профессионального педагогического общения будущего учителя. Анализируется специфика использования спецкурса «Эмоциональные особенности педагогического общения» для ее развития.

Ключевые слова: эмоциональные аспекты педагогического общения, профессиональное педагогическое общение, эмпатия.

SUMMARY

The article considers empathy an important part of professional pedagogical communication of future pedagogue, the latter being developed by means of a special course «Emotional aspects of professional communication».

Keywords: emotional aspects of professional communication, professional pedagogic communication, empathy.